

Andorka Rudolf

Népesedési problémák — világméretekben, Európában és Magyarországon

Az ENSZ szeptemberben Kairóban rendezte meg harmadik népesedési világkonferenciáját. Az ezen elfogadásra ajánlott alapelvek körül meglehetősen nagy sajtóvita látszik kibontakozni, elsősorban a művi abortusz és a különböző fogamzásgátlási eszközök, módszerek megengedhetőségéről és ajánlhatóságáról. E világkonferenciára való tekintettel a világ számos tudományos akadémiaja, közöttük a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1993 októberében Újdelhiben sor került a tudományos akadémiák „népesedési csúcstalálkozójára”, ahol a legkülönbözőbb tudományoknak a népességnövekedés következményeire vonatkozó álláspontját próbálták összeegyeztetni.

Magyarországon a népesedési vita előtérbe kerülésében, amely többek között a Magyar Tudomány 1994. 5. számában megkezdett tanulmány- és hozzászólássorozatban jelentkezik, szerepet játszhatott egyrészt az, hogy 1993-ban az élveszületési arányszám korábban sohasem tapasztalt mélypontra, 11,3 ezrelékre esett vissza, ugyanakkor a halálozási arányszám 1992-hez azonos szinten, 14,4 ezreléken állt, amilyen magas értéket 1946 óta nem ért el. Ennek következtében a halálozások és a születések száma közötti különbözetből adódó fogyás is magasabb volt, 3,1 ezrelék, mint a fogyás kezdete, vagyis 1981 óta bármikor. Másrészt szerepet játszhat a népesedés és különösen a népesedéspolitika iránti érdeklődés újraélnkülésében az is, hogy egyre inkább világossá válik a jelenlegi szociálpolitikai rendszer, az állami költségvetés szociális kiadásokra fordított jelenlegi magas szintje (Tóth, 1994) nem tartható fenn. Ezért a jóléti rendszer alapvető reformokra szorul, de nagyon eltérő nézetek fordulnak elő Magyarországon arról, hogy ezek a reformok mennyiben és hogyan érintsék a családtámogatásra fordított kiadásokat (Andorka et al, 1994).

Ebben a tanulmányban elsősorban a Magyar Tudományban megindult vitához szeretnék hozzászólni. Talán nem érdektelen azonban előzetesen legalább egy rövid tájékoztatás a világ népesedési problémái körüli vitáról. Végül egészen röviden jelezni fogom, hogy helyezkednek el a magyar népesedési tendenciák az összeurópai népesedés keretei között.

A világ népesedése

1993-ban a világ népességének számát 5,5 milliárdra lehet becsülni. A jövőbeni népességszámra vonatkozóan nagyon különböző előrebecsléseket készítettek, azt lehet mondani, hogy 20 év múlva el fogja érni a 7,3 — 7,9 milliárdot. 2050-ben az ENSZ „alacsony” előrebecslése szerint 7,8 milliárd, a „magas” előrebecslés szerint pedig 12,5 milliárd lehet.

A népességnövekedésnek a második világháború utáni felgyorsulását érzékelteti, hogy korábban 123 év alatt nőtt a világ népessége egy milliárdról 2 milliárdra, majd 33 év alatt 2 milliárdról 3 milliárdra, a következő egy milliárdos növekedések 14, majd 13 év alatt következtek be, most pedig az 1987. évi 5 milliárd után várhatóan már 1998-ban eléri a 6 milliárdot.

Nagyon leegyszerűsítve azt lehet mondani, a népességnövekedés meggyorsulásának oka, hogy a halálozási arányszám körülbelül 40 ezrelékes szintről 9 ezrelékre csökkent, ugyanakkor az élveszületési arányszám a hasonlóképpen 40 ezrelék körüli szintről csak 26 ezrelékre esett vissza.

A halálozási arányszám és még inkább a halálozás finom mérőszáma, a születéskor várható átlagos élettartam a fekete-afrikai és néhány ázsiai ország kivételével nem mutat nagyon nagy különbségeket, a születési arányszám viszont nagyon eltérő. Fekete-Afrika nagy részében például még 40 és 50 ezrelék között áll és egyáltalán nem, vagy alig kezdett csökkenni, a világ két legnagyobb népességszámú országában, Indiában (31 ezrelék) és Kínában (18 ezrelék) már előrehaladott a csökkenés, Ázsiában alig van olyan ország, Dél-Amerikában pedig egy sincs, ahol nem szállt volna 40 ezrelék alá, némelyikben nagyon lényegesen ez alá. A négy „ázsiai kis tigrisben” a termékenység már az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá csökkent, és ez érvényes ma szinte az összes fejlett országra (Izland és a két Írország kivételével). A világ nagy részén már érezhető tehát a népességnövekedés lassulása, a fejlődő országok népességében azonban — fiatal voltuk következtében — igen nagy az úgynevezett növekedési potenciál, ami még évtizedekig mutatkozni fog.

A világ népességének növekedése súlyos problémákat vet fel. A legkülönbözőbb országoknak a legkülönbözőbb tudományokat művelő tudósai egyetértettek Újdelhiben abban, hogy kívánatos lenne, ha a növekedés a következő évtizedekben lassabb lenne, vagyis ha 2050-ben a világ népességszáma közelebb állna a fent említett 7,8 milliárdhoz, mint 12,5 milliárdhoz, és ha alacsonyabb szinten stabilizálna. 30—40 évvel ezelőtt a problémát elsősorban az élelmiszertermelés korlátozott növekedési lehetőségeiben látták és egyesek az 1970-es évek közepére világméretű éhínség-katasztrófát jósoltak. Ma ettől kevésbé tartanak. Vannak olyan számítások, hogy a Föld el tudna tartani 60—70 milliárd létszámú népességet

is. Sokkal nagyobb súlyt helyeznek a természeti környezet károsodására: az ivóvízkészletek kimerülésére és elszennyeződésére, a termőtalaj romlására, a CO₂ kibocsátásra, az erdők, különösen a trópusi erdők irtására, a biodiverzitás csökkenésére, a hulladékok mennyiségének növekedésére. Ezek a problémák súlyosbodnak azáltal, hogy a népességnövekedés nagy része a városokat fogja növelni. Tovább nehezítené a helyzetet, ha a mai fejlődő társadalmak fogyasztási színvonala és mintája a mai amerikaihoz válna hasonlónak.

A jelenlegi népességnövekedési ütemek fennmaradásának fenyegető politikai következményei is lehetnek. Mivel régióként és országoként nagyon eltérő a növekedés, és mivel számos gyorsan növekedő szegény országban igen nagy a népsűrűség, alig feltartóztatható nemzetközi vándorlási áramlások fognak felerősödni e területekről egyrészt a szomszédos országok, másrészt a fogyó népességű gazdag területek felé, ez pedig politikai konfliktusokat robbanthat ki. A nemzetközi vándorlásból származó problémákat szemlélteti Banglades helyzete. Ez a világ egyik legszegényebb országa, a népsűrűség a magyarországinak tízszerese, a természetes szaporodás évi 2,6 százalék, 2025-re a népességszám a jelenleginek közel kétszerese lesz, ugyanakkor a szomszédos India — érthető okokból — mindeközben igyekszik akadályozni az onnan érkező bevándorlást.

Nincs vita a tudósok között abban, hogy a gyermekszám-csökkenés legbiztosabb előmozdítója a gazdasági fejlődés, az életszínvonal emelkedése, különösen a nők iskolai végzettségének növekedése. Az sem kétséges azonban, hogy a *születésszabályozás módszereihez való hozzáférés* is szerepet játszhat ebben. Ezért teljesen egyet kell érteni a kairói konferenciára készített ENSZ dokumentum-tervezet azon megfogalmazásával, hogy „minden ország tegyen lépéseket, hogy állampolgárainak családtervezési szükségleteit minél előbb kielégítse, mindenki számára tege elérhetővé a megbízható és biztonságos családtervezési módszereket. A cél az, hogy segítsék a párokat és egyéneket reprodukív céljaik elérésében, és minden lehetőséget biztosítsanak nekik azon joguk megvalósításában, hogy annyi gyermekük legyen, amennyit kívánnak”.

A magyarországi helyzet

Magyarországon — szinte egész Európában hasonlóan — a fejlődő országokkal ellentétes előjelű népesedési problémák jelentkeznek. 1981 óta minden évben többen haltak meg, mint amennyien születtek. 1981-től 1989-ig 146 ezerrel haltak meg többen, mint amennyien születtek, 1990-ben 20 ezer, 1991-ben 18 ezer volt a különbség, 1992-ben megnőtt 27 ezerre. 1993-ban pedig 32 ezerre. Így összesen 243 ezerrel csökkent eddig az ország népessége a halálozások és a születések számának különbsége következtében.

Hozzá kell tenni, hogy a tényleges népességszám ettől eltérően alakult az 1980-as évek vége óta erősen megnőtt nemzetközi vándormozgalmak következtében. Nincs pontos adatunk sem a kivándorlók, sem a bevándorlók számáról. 1990. január 1-jén a népességszám mindenesetre nem 146 ezerrel, hanem 334 ezerrel volt alacsonyabb a tíz évvel korábbi népességszámnál.

A fogyás egyik oka a *rendkívül kedvezőtlen halandóság*. Az 1992. évi halandósági tábla szerint a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 64,6 év, a nőké 73,7 év. A fejlett országok közül 1990-ben a férfiak születéskor várható átlagos élettartama csak a volt Szovjetunióban, a nők születéskor várható átlagos élettartama pedig csak Romániában volt alacsonyabb, mint Magyarországon. (Albánia nem közöl adatokat a születéskor várható átlagos élettartamról.) Ha a születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon elérné az 1990. évi ausztriai értékeket (férfiak: 72,6, nők 79,2 év), akkor a fogyás lényegesen kisebb lenne. *Hosszú távon azonban a halandóság semmilyen javulása sem tudná elejét venni a népesség fogyásának*, mert a termékenység olyan alacsony, hogy a gyermeknemzedékek létszáma hosszabb idő óta nem éri el a szülők nemzedékének létszámát. A rendkívül rossz halandóság javulásának elősegítését természetesen nemcsak a népesedési helyzet megjavítása követeli, hanem maga az a tény is, hogy a rossz halandóság igen súlyosan rontja az élet minőségét Magyarországon.

A demográfiai szakkifejezéseivel azt úgy szoktuk megfogalmazni, hogy a *termékenység jelenlegi szintje nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját*.

A termékenységet különféle demográfiai mutatókkal mérik. Ahhoz, hogy a termékenység terén kialakult helyzetet világosan lássuk, több különböző demográfiai mutató szintjét és közelmúltbeli alakulását meg kell vizsgálni.

Az *élveszületési arányszám* az évi élveszületések számát az évközepi népességszámhoz viszonyítja, de értékét a szülőképés nők termékenységén kívül erősen befolyásolja a népesség korösszetétele. Ez az arányszám először 1981-ben volt alacsonyabb (13,4 ezrelék) a halálozási arányszámnál. 1983 óta 12 ezrelék körüli szinten ingadozik, 1993-ban — mint említettem — 11,3 ezrelék volt.

A *teljes termékenységi arányszám* az az adott évi korszpecifikus termékenységi arányszámokból kiszámított hipotetikus gyermekszám, amelyet egy nő 15 és 49 éves életkora között szülne, ha ebben a 35 évre kiterjedő időszakban az adott évi korszpecifikus arányszámok érvényesülnének. Előnye az élveszületési arányszámmal szemben, hogy nem befolyásolja a népesség korösszetétele. Értéke 1992-ben 1,77 volt, tehát egyértelműen elmarad az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől (2,10-től). Először 1961-ben süllyedt 2,00 alá, azóta csak 1974 és 1979 között volt az értéke 2,0-nél magasabb. A bruttó reprodukciós együttható csak abban különbözik a teljes termékenységi arányszámtól, hogy nem az összes, hanem csak a leányszülések számát adja meg. Értéke 1990-ben 0,858.

A *nettó reprodukciós együttható* kiszámításánál a bruttó reprodukciós együttható értékéből levonják a 0—49 éves női halandóság hatását. A jelenlegi halandósági viszonyok mellett a nettó reprodukciós együttható körülbelül 2 százalékkal kisebb a bruttó reprodukciós együtthatónál. 1992-ben értéke 0,839 volt. Az 1960-as években — a magasabb halandóság miatt — a különbség még 10 százalék körül volt. A nettó reprodukciós együttható 1958-ban süllyedt 1,0 alá, azóta az 1974—1977. évek kivételével 1,0 alatt volt az értéke.

Ha elfogadjuk azt a feltételt, hogy az 1,0 értékű nettó reprodukciós együttható biztosítja a népesség hosszú távú egyszerű reprodukcióját, vagyis a népességszám változatlan szinten maradását, akkor az 1992. évi termékenység mintegy 16 százalékkal volt alacsonyabb az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél.

Ezt a feltételt azonban csak első megközelítésként fogadhatjuk el. Ugyanis egy-egy tényleges női nemzedék — a demográfia szaknyelvén : születési kohorsz — egyáltalán nem biztos, hogy 35 évig tartó termékeny (propagatív) életéveiben annyi gyermeket, illetve leánygyermeket szül, mint amennyit e 35 történeti év bármelyikének nettó reprodukciós együttthatója mutat.

Ezért, ha a reprodukcióról pontos képet akarunk kapni, az egyes női születési kohorszokra vonatkozó teljes termékenységi arányszámokat vagy reprodukciós együttthatókat kell tanulmányoznunk. Az ezeknek kiszámításához szükséges statisztikai adatok nem mindenütt és minden korszakban állnak rendelkezésre. A kohorsz mutatók másik problémája, hogy valójában csak akkor tudjuk kiszámítani egy-egy születési kohorsz termékenységi arányszámait, amikor ennek tagjai elérték az 50. születésnapjukat. Bizonyos előrebecsléseket lehet végezni már akkor is, amikor a kohorsz a 35. vagy 40. születésnapját elérte.

A kohorsz termékenységi arányszámok két vonatkozásban nagyon lényegesen eltérnek az éves adatokból számítottaktól, mert:

1. a kohorsz teljes termékenységi arányszám lényegesen kisebb ingadozásokat mutat, mint az éves adatokból számított;

2. az 1980-as évek óta a kohorsz teljes termékenységi együttthatók valamivel magasabbak, mint az éves adatokból számított teljes termékenységi együttthatók.

A kohorsz termékenység azért ingadozik kevésbé, mert az éves születésszám ingadozása nagyrészt a szülések időpontjának (demográfiai szaknyelven: a szülések időzítéséből) adódik.

A nők által életük folyamán szült gyermekek száma sokkal kevésbé változik. Például mind a művi abortusz tilalmának szigorú érvényesítése 1953-ban, mind a művi abortusz szabadságának korlátozása 1973-ban csak az évi arányszámokban okozott „hullámhegyet”, a kohorsz termékenységi arányszámok alakulásában semmilyen hatásuk sem mutatható ki. A kohorsz termékenységi arányszám azért magasabb az évi adatokból számított arányszámnál, mert Magyarországon a szülések életkora lassan emelkedik, a nők valamivel később szülik első, második stb. gyermeküket.

A kohorsz teljes termékenységi arányszám először az 1921—1925 között született nőknél csökkent le az egyszerű reprodukciót biztosító szint alá, mert ekkor a 2,23-as érték a még magas halandóság következtében nem volt elég az egyszerű reprodukcióhoz. Az 1936—1940-ben született női kohorszban az arányszám 2,0 alá csökkent. A később született női kohorszok befejezett termékenységét még nem ismerjük, a nők 35. éves életkorukig született gyermekeinek száma azonban arra enged következtetni, hogy termékenységük nem csökkent tovább, sőt a fiatalabbak esetében egy kis növekedést sem lehet kizárni.

Azt állíthatjuk tehát, hogy az 1945 után született női kohorszok teljes termékenységi arányszáma 1,90—1,95 között stabilizálódott. E stabilizálódás két ellentétes tendencia eredője: a gyermektelen nők aránya erősen lecsökkent, a kétgyermekeseké erősen megnőtt, a háromgyermekesek csökkenési tendenciája megállt, míg a négy- és többgyermekes nők arányának korábbi csökkenési tendenciája folytatódott.

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen értékű kohorsz teljes termékenységi arányszám szükséges a népesség egyszerű reprodukciójához. Figyelembe véve a halan-

dóság hatását és a születéskori fiú/leány arányt (körülbelül 51,2/48,8), 2,10 körüli teljes termékenységi arányszám biztosítja a mai magyarországi körülmények közt az egyszerű reprodukcióhoz szükséges gyermekszámot. A kohorsz termékenység jelenlegi szintje 7–10 százalékkal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől. Ebből látszik, hogy a gyermekszámnak nem különösképpen nagy emelkedése is biztosítaná az egyszerű reprodukciót.

A házas nők átlagos gyermekszáma nagyon közel van az egyszerű reprodukcióhoz szükséges gyermekszámhoz. 1990-ben a 35–39 éves (1950–1954-ben született) házas nők átlagos élveszületett gyermekszáma 2,04, a 40–44 éves (1945–1949-ben született) házas nőké szintén 2,04 volt. Ezért feltételezhetjük, hogy ha minden nő megházasodna és házasságban élne legalább negyvenes életévelig, akkor a népesség egyszerű reprodukciója közel biztosítva lenne. Ez a feltevés azonban nyilván irreális. Érzékelteti azonban, hogy a termékenység alakulása szempontjából nem közömbös a házasságkötések és a válások számának alakulása, más szóval az, hogy a nőknek mekkora része házasodik meg és a házasoknak mekkora része marad házas (nem válik el és nem özvegyül), illetve az elváltaknak és özvegyeknek mekkora része házasodik újra 50 éves életkoráig. Hozzáteszem, hogy az sem közömbös, hogy a második házasságot kötő nők kívánnak-e gyermeket szülni. Az 1970-es évektől az 1980-as évek közepéig a házasságkötések gyakorisága erősen csökkent; ezzel párhuzamosan a már amúgy is magas válási arányszám kissé tovább emelkedett. Az 1980-as évek második felében a házasságkötési arányszám csökkenése megállt, 1988-tól a válási arányszám valamivel alacsonyabb szintre esett vissza.

Nem lehet tisztán látni, hogy a házasságkötési arányszám csökkenésében mekkora szerepet játszik az elváltak újránházasodásának visszaesése, az átlagos első házasságkötési életkor emelkedése és a véglegesen hajadonnak maradóknak számának esetleges emelkedése. E folyamatokkal párhuzamosan felgyorsult a házasságon kívüli születések arányának emelkedése. Az 1980. és az 1990. évi népszámlálás közötti évtizedben mindenesetre valamennyi családi állapotú nők átlagos gyermekszáma nőtt, de a családi állapot szerinti struktúra változása (a házasok arányának csökkenése) ezt ellensúlyozta, úgyhogy az összes nők átlagos gyermekszáma nem emelkedett.

Összefoglalva: *nem tudjuk egyértelműen megmondani, hogy a házasságkötés változása hogyan hat a teljes női népesség termékenységére.*

Mivel, mint a láttuk, a halandóság javulása ugyan nagyon kívánatos, de nem változtatná meg a szűkített reprodukció tendenciáját, csak időben kitolná a fogyás felgyorsulását, a házasságkötés és a válás hatása a népesedési folyamatokra pedig nem egyértelmű, vagy legalábbis nem ismerjük azt pontosan, a továbbiakban a termékenységre összpontosítom a figyelmemet.

Az alacsony termékenység hatásai

Az alacsony termékenység legkézzelfoghatóbb következményét, az ország népességszámának csökkenését *Hablicsek László* (1994) a legfrissebb előreszámítás alapján kimutatta. Az 1992-es termékenység és halandóság változatlan szinten maradása esetén 2020-ban már csak 9,5 millió lesz a népességszám. Hozzáteszem,

hogy később a csökkenés még változatlan termékenység mellett is fel fog gyorsulni, mert jelenleg és a következő néhány évben az 1970-es évek közepén született kis demográfiai hullámhegy nemzedékei lesznek abban az életkorban, amikor a termékenység a legmagasabb. Amikor az utánuk következő kisebb létszámú nemzedékek kerülnek ebbe az életkorba, a születések száma szükségszerűen erősen csökkeni fog, viszont a „Ratkó-korszak” nagyobb hullámhegye fog abba az életkorba belépni, ahol a halálozási arányszám erősen megnő, tehát lényegesen több haláleset lesz.

Nehéz lenne megmondani, hogy hosszabb távon mi fog történni. A halandóság lassan valószínűleg javulni fog, a születéskor várható átlagos élettartam eléri majd a nyugat-európai országokban ma megfigyelhető, nálunk lényegesen kedvezőbb szintet, de ezen túlmenően már alig lesz lehetőség lényeges javulásra. A férfiak 76 éves, a nők 82 éves születéskor várható átlagos élettartama, amelyet Japánban értek el 1990-ben, nagy valószínűséggel már nagyon közel van a emberi élet átlagos hosszának végső határához. Nagyobb változékonyság képzelhető el a termékenység területén: nem lehet kizárni sem egy, a második világháború utánhoz hasonló új „bébi-hullámhegyet”, sem a gyermekszámoknak a jelenleginél is sokkal alacsonyabbra süllyedését.

Azt azonban mindenképpen ki lehet számítani, hogy a jelenlegi termékenység fennmaradása esetén mikor hal meg a mai magyarországi népesség utolsó leszármazottja. *J. Bourgeois-Pichat* (1988) végzett egy ilyen előreszámítást egész Európa népességére vonatkozóan, azzal a feltevéssel, hogy a termékenység mindenütt lecsökken az 1,20 teljes termékenységi együttható szintjére. Ebben az esetben 2250 körül halna meg „az utolsó európai”. Őt, aki egy ideig az ENSZ fődemográfusa is volt és száraz matematikai demográfusnak számított, aligha lehet a „lírai túlzások” iránti fogékonysággal, vagy „a drámai hangvételű stilisztikai fordulatok iránti előszeretettel” jellemezni, mint *Miltényi Károly* (1994) teszi a nemzethalált emlegetőkkel. Se Bourgeois-Pichat, sem én itt *nem* állítjuk, hogy ez lesz a jövő, csupán annyit, hogy ha a jelenlegi helyzet *állandósulna*, akkor annak ez lenne a következménye.

Az alacsony termékenység másik következménye a *népesség korösszetételének öregedése*. Ennek számos gazdasági, társadalmi és politikai következménye lehet, közülük az a legnyilvánvalóbb, hogy megnő az időskorú eltartott népességnek és a munkavállalási korú népességnek a hányadosa, több időskorú inaktív személy jut adott számú aktív keresőre (akik nyilván kevesebben vannak, mint a munkavállalási életkorúak). Más szóval adott számú aktív kereső társadalombiztosítási járulék befizetéseiből és jövedelemadójából több időskorú nyugdíját, egészségügyi ellátását és egyéb fajta gondozását kell finanszírozni.

Vitatni szokták azt, hogy az időskorú inaktív eltartásának terhe az aktív kereső népesség vállára nehezedik, mondván, hogy az időskorú inaktívok a nyugdíjukból élnek és a nyugdíjkifizetések alapját saját korábbi nyugdíjjárulék befizetéseik képezik. Ténylegesen — makrogazdasági szemléletben — az időskorú inaktívok fogyasztása *mindig az adott évi nemzeti jövedelemből kerül ki*, amelyet az aktív népesség munkája állít elő. Társadalombiztosítási szemléletben sem lehet azt állítani, hogy a nyugdíjkifizetések fedezete a korábbi nyugdíjjárulék befizetés. A

minden fejlett országban érvényesülő „kírovó és felosztó” (pay-as-you-go) nyugdíjrendszerekben ugyanis a kifizetések alapját az adott évi befizetések képezik. A korábbi nyugdíjjárulékok egy fejlett országban sincsenek félretéve valamilyen tőke formájában, amelyet a nyugdíjak fedezetének lehetne tekinteni. Ha bármely fejlett ország hirtelen át akarna állni a tőkefedezeti rendszerre, akkor a teljes nemzeti vagyonnál nagyobb összeget kellene tőkeként átadnia a társadalombiztosító intézetnek.

Az öregedés ezért a közeljövőben minden fejlett országban a nyugdíjrendszer felborulásával fenyeget. Ebből a helyzetből, ahol tehát a nyugdíjkifizetések túllépik a nyugdíjbefizetéseket, három kiutat lehet látni:

1. fel lehet emelni az aktív keresők által (vagy a munkahelyük által) fizetett társadalombiztosítási járulékokat, ez azonban a bérköltségeket emeli és ezzel az ország nemzetközi gazdasági versenyképességét rontja;

2. fel lehet emelni a nyugdíjkorhatárt, ez azonban a nyugdíjazás előtt állók ellenállásába ütközik;

3. csökkenteni lehet a nyugdíj/átlagkereset hányadost, ez azonban a nyugdíjasok nagyfokú ellenállását váltja ki. Fel lehet hozni ez ellen azt az érvet, hogy miközben az időskorú inaktív népesség aránya nő, a fiatalok inaktív népességé csökken. Ez — legalábbis az öregedés kezdeti szakaszában — valóban kiegyenlíti egymást, de a fiatalok és az időskorúak eltartásának megoldása nagymértékben eltérő: a fiatalok eltartási költségeinek túlnyomó részét a családok vállalják, az időskorúak eltartási költségeinek túlnyomó részét viszont a társadalombiztosításon keresztül (vagy az állampolgári nyugdíjakon keresztül, ha ilyen bevezetnek) a társadalom viseli. Ezért a fiatalok eltartása sokkal kisebb konfliktusokat okoz a társadalmi jövedelmek elosztásának területén, mint az időseké.

Le lehet tehát vonni azt a következtetést, hogy az alacsony termékenység gazdasági szempontból hátrányos. Ezért gazdasági megfontolások alapján is egyet lehet érteni Cseh-Szombathy Lászlónak (1994) azzal a kijelentésével, hogy *fontos, mennyien vagyunk, fontos, hogy több gyermek szülessék.*

Nehéz megmondani, hogy milyen népességszám vagy milyen termékenység szint optimális a mi körülményeink közt. Az igen magas termékenység és természetes szaporodás nyilvánvalóan más fajta gazdasági problémákat okozna. Azt azonban biztosan állítani lehet, hogy a konstans népességszám nem okoz gazdasági problémákat és olyan korösszetétellel jár együtt, amelynél az időskorú népesség eltartásának terhe kevésbé súlyos. Ezért a *népesedéspolitika céljaként az egyszerű reprodukciót biztosító termékenység elérését lehet kitűzni.*

Az alacsony termékenység okai

Ahhoz, hogy olyan népesedéspolitikát alakítsunk ki, amely hozzásegíthet a fent megfogalmazott cél eléréséhez, vagyis a termékenységnek 7–10 százalékos emelkedéséhez, ismernünk kell az alacsony termékenység okait. Mivel ma majdnem kivétel nélkül minden fejlett társadalomban hasonlóan alacsony a termékenység, a okok kutatásában felhasználhatjuk az ezen külföldi országokra vonatkozó empirikus kutatásokat és elméleteket.

A termékenység-csökkenés és jelenlegi alacsony termékenység magyarázatában három nagy irányzatot különböztethetünk meg (Andorka, 1987):

1. Vannak, akik az egyre hatékonyabb *fogamzásgátló szerek és eljárások* egyre szélesebb körű elterjedésében és a *művi abortusz* elterjedésében, annak jogszabályokon alapuló hozzáférhetőségében látják az alacsony termékenység okát. Ez azonban a demográfusok és általában a társadalomtudósok körében csak egy csekély kisebbségnek a véleménye. A nagy többség úgy látja — és többé-kevésbé bizonyítani tudja —, hogy a fogamzásgátlás és a művi abortusz csupán eszköze, de nem végső oka a termékenység csökkenésének.

2. A gazdasági motívumokat hangsúlyozó irányzat szerint a gyermekvállalás csökkenésének oka az, hogy a gyermekek *felnevelésének költsége* egyre magasabb, viszont azok a gazdasági előnyök, amelyeket a gyermekek jelentenek a szülők számára, egyre csekélyebbek. Az utóbbi vonatkozásban különösképpen utalnak a nyugdíj jogosultság kiterjedésére, amely feleslegessé teszi a gyermekek anyagi támogatását idős szüleik számára. Ezen irányzat szerint korábban ez volt a gyermekvállalás fő motívuma.

3. A *mentális* értékeket, normákat hangsúlyozó irányzat szerint a gyermekszám azért csökkent, mert a felnőttek kisebb értéket tulajdonítanak a gyermeknek és mellette/helyette más életcélok értékesebbekké váltak számukra. Ilyen alternatív értékek: az önmegvalósítás, a karrier (különösen a nők karrier-ambíciói), a függetlenség, a sok és tetszés szerint eltölthető szabadidő, a drága, tartós fogyasztási javak stb. Mélyebben fekvő okként néha említik az individualizációt, a család, valamint általában a nagyobb közösségek leértékelődését, a vallás szerepének csökkenését. Ilyen, a mentalitás változásában rejlő okokra utalt *Szabó Kálmán* (1994), amikor a fejlett társadalmak nárcizmusát, rövidlátását, a nemzet fogalmának lejárását említette.

Jelenlegi ismereteink alapján nem lehet eldönteni, hogy a fent említett második és harmadik irányzat által kiemelt tényezők egymáshoz viszonyítva mekkora szerepet játszanak a fejlett országokra jellemző alacsony termékenységben. A magam részéről hajlok arra, hogy a gazdasági okoknak nagy jelentőséget tulajdonítsak és a mentalitás változás hatását ne túlozzam el. Az mindenképpen valószínűnek mondható, hogy a családonként átlagosan 6 gyermekes modelltől a jelenlegi kétgyermekes családmodellhez vezető hosszú távú csökkenésben lényeges szerepet játszott a mentalitás bizonyos változása, talán legnagyobb mértékben a házas nők erősödő igénye a kereső munkavállalásra. Ebből a népesedéspolitikai számára az következne, hogy nem lehet reálisan arra számítani, hogy a családok gyermekszáma a közel egy évszázaddal ezelőtti szint közelébe emelkedjék.

Sok jel mutat azonban arra is, hogy a családok gyermekvállalási döntéseiben — abban, hogy az egygyermekes házaspár vállal-e második gyermeket, a kétgyermekes házaspár vállal-e harmadik gyermeket stb. — szerepet játszanak *anyagi megfontolások* is. Ha az újabb gyermek vállalása igen nagy anyagi terhekkel és időbeli lekötöttséggel jár, ha a gyermekszám megnövekedése miatt a család életkörülményei lényegesen nehezülnek (pl. a kisméretű lakás miatt), akkor a házaspárok hajlamosak úgy dönteni, hogy nem vállalják az újabb gyermeket. Ha viszont ezek a terhek és problémák kisebbeknek látszanak számukra, akkor igen.

Ebből a népesedéspolitika számára az következik, hogy a termékenység szűk határok közt anyagi támogatással befolyásolható. Ez egybecseng Cseh-Szombathy (1994) véleményével, hogy „a politikai hatalom befolyásolási lehetőségei korlátozottak, de vannak”.

A népesedéspolitika lehetséges eszközei

Azokat az eszközöket, amelyekkel a népesedéspolitika megpróbálhatja a termékenységet emelni, két nagy csoportba sorolhatjuk: 1. a születésszabályozást korlátozó, és 2. a gyermekes családok jövedelmi helyzetét és életkörülményeit javító eszközökre. Az első csoportba tartozik a művi abortusz tilalma vagy korlátozása, valamint a fogamzásgátló szerek és módszerek hozzáférhetőségének korlátozása.

A művi abortuszt a legtöbb európai országban az 1960–1970-es évekig büntetőjogilag üldözték, de gyakorlatilag a legtöbb országban nem, vagy csak nagyon kevésbé szigorúan érvényesítették a büntetőjogi tilalmat. A 20. században a fő kivétel a nemzetiszocialista Németország volt, ahol néhány bábát, aki ismételten hajtott végre tiltott művi abortuszt, kivégeztek. A volt szocialista országok közül Románia vezetett be és érvényesített szigorúan részleges művi abortusztilalmat 1966-ban. Magyarországon az 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozat elrendelte az érvényben lévő tilalom szigorú érvényesítését, ezt követően néhány orvost börtönbüntetésre ítélték. 1956-ra a tilalmat teljesen feloldották, majd az 1040/1973. számú minisztertanácsi határozat korlátozta a művi abortusz elvégzésének feltételeit, a következő években azonban ezeket a feltételeket enyhítették.

Ma egy-két ország kivételével (Írország, Svájc) a fejlett országokban mindenütt engedélyezik a művi abortusz elvégzését a terhesség első hónapjaiban a nő kérésére vagy meghatározott okok előfordulása esetén. Ez utóbbiak között szerepel a gazdasági-társadalmi szükséghelyzet valamilyen megfogalmazása.

Demográfusok közt meglehetősen széles körű egyetértés van abban, hogy a művi abortusz tilalma vagy korlátozása nem növeli tartósan a születések számát, pontosabban nem emeli a kohorsz teljes termékenységi arányszámát, viszont számos káros mellékhatása lehet, elsősorban az illegális művi abortuszok számának növekedése következtében. Nem vitás az sem, hogy a művi abortusznak, főképpen az ismételt művi abortuszoknak káros egészségi következményei lehetnek mind az anyára, mind a később születendő gyermekekre nézve, ezért kívánatos, hogy minél kevesebb legyen a művi abortuszok száma, vagyis a párok fogamzásgátlással, ne pedig művi abortusszal valóítsák meg a tervezett gyermekszámot.

A fogamzásgátlási eszközök, szerek és módszerek köre állandóan bővül. Az új fogamzásgátló szereket széles körű bevezetésük előtt nyilvánvalóan gondosan ki kell próbálni, a potenciális mellékhatásokat pedig pontosan tisztázni kell. Ettől eltekintve ma egyetlen fejlett társadalomban sem korlátozzák a fogamzásgátlás lehetőségeihez való hozzáfutást. Ennek fő indoka az, hogy a fogamzásgátlás korlátozása a művi abortuszok számának emelkedéséhez vezet, és a művi abortusz vitathatatlanul több káros hatással járó módszere a születéskorlátozásnak, mint bármelyik fogamzásgátlási módszer.

Mindezért a világ demográfusai között meglehetősen széles körű az egyetértés abban, hogy mind emberi jogi, mind demográfiai megfontolások alapján a fenti ENSZ dokumentum ajánlását támogatják.

A *gyermekes családok anyagi helyzetét befolyásoló népessépolitikai eszközök* igen sokrétűek. Három nagy csoportjukat lehet megkülönböztetni, a bevett magyarországi fogalmakat használva: 1. a pénzbeni társadalmi jövedelmeket, 2. az adókedvezményeket, 3. a természetbeni társadalmi jövedelmeket.

A pénzbeni társadalmi jövedelmek közül kitéüntetett helye van a *családi pótléknak*. A családi pótléknak nagy előnye, hogy megállapítása és kifizetése alig igényel többletadminisztrációt, és gyermekenként azonos összegű családi pótlék esetén is nagyobb arányban segíti a szegényebb családokat, mivel a gyermekes családok minden fejlett országban (éspedig egyre nagyobb mértékben) többségben vannak az alacsonyabb jövedelem-kategóriákban. Ha a családi pótlék összege a magasabb rangszámú gyermekek esetében magasabb (pl. a harmadik gyermek után magasabb pótlék jár, mint a második után), akkor az alacsonyabb jövedelműek preferálása még határozottabban érvényesül.

Másik pénzbeni juttatási forma a meghatározott *jövedelemszint alatti gyermekes családoknak nyújtott segély*. Feltétele, hogy a család egy főre jutó jövedelme vagy összes jövedelme bizonyos szint — nagyjából a létminimum — alá essen. Előnye, hogy a támogatást a legszegényebb gyermekes családoknak juttatja, ezen keresztül elősegíti, hogy ne legyen olyan gyermek, aki a szegénység körülményei között nő fel. Hátránya a jövedelemigazolásához kötött szociálpolitikai segélyek mindegyikénél meglévő nehézség: a jövedelemigazolás jelentős adminisztrációt igénylő és esetleg kényelmetlen, sőt megalázó eljárás, amellyel gyakran nem is reális.

A *gyermekgondozási segély* a keresettől független fix összegű jövedelem, előnye, hogy az anya tetszése szerint veheti igénybe és adott esetben nagymértékben megkönnyítheti számára 3 évesnél fiatalabb gyermekéről való gondoskodást. A gyermekgondozási segélyt inkább az alacsonyabb keresetű anyák vették igénybe, mert a magasabb keresetűek számára a kereset és a segély közötti különbség jelentős jövedelemkiesést okozott.

A korábbi keresettel arányos *gyermekgondozási díj* a magasabb keresetű anyák számára ugyanolyan arányú anyagi támogatást nyújt, mint az alacsonyabb keresetűek számára. Hátránya, hogy a magasabb jövedelmű anyák és így általában családok is jóval magasabb támogatást kapnak, mint az alacsonyabb jövedelműek, tehát a magasabb jövedelmi kategóriákat előnyben részesíti.

A gyermekes családok támogatása a *személyi jövedelemadó rendszeren* keresztül sokféle formában megvalósítható. Ezek:

a/ Ha a progresszív személyi jövedelemadót a család egy főre jutó jövedelme alapján számítják ki, akkor ez már eleve sokkal kedvezőbb — vagy sokkal kevésbé hátrányos — a gyermekes családok számára, mint amikor az adót a kereső személyek jövedelme alapján állapítják meg az eltartottak számának figyelembevételével. Hátránya, hogy az adó kiszámítása és ellenőrzése bonyolultabb, továbbá hogy a jobb módú gyermekes családok nagyobb kedvezményhez jutnak, mint a szegényebb gyermekes családok, sőt a személyi jövedelemadó alsó határánál kisebb jövedelmű családok semmilyen kedvezményt sem kapnak.

b/ Minden eltartott gyermek után bizonyos összegű jövedelmet mentesíteni lehet az adófizetés alól. Például a család jövedelmeiből — vagy külön-külön a család keresőinek jövedelmeiből — adómentessé tehető a családtagok létminimumának megfelelő összeg. Előnye, hogy biztosítja annak az elvnek az érvényesülését, hogy a létminimumhoz szükséges jövedelemből ne kelljen adót fizetni. Hátránya, hogy azon családok számára, amelyekben a kereset amúgy is olyan alacsony, hogy nem fizetnek jövedelemadót, semmilyen kedvezményt sem biztosít. Ez a hátrány megszüntethető a „negatív jövedelemadóval”, vagyis azáltal, ha azok a családok, ahol az egy főre jutó jövedelem bizonyos minimum alá esik, adófizetés helyett társadalmi jövedelmet („negatív adót”) kapnak.

c/ Az úgynevezett tax-credit rendszer esetében nem az adómentes jövedelemrészt növelik a gyermekek számával párhuzamosan, vagyis nem az adóalapot csökkentik, hanem a kiszámított jövedelemadóból lehet bizonyos összeget levonni az eltartott gyermekek száma szerint. Hátránya, hogy az adófizetésre nem kötelezett családok számára nem jelent kedvezményt. Ez a hátrány is megszüntethető a negatív jövedelemadóval.

A gyermekes családokat támogató természetbeni társadalmi jövedelmek közé tartoznak: a bölcsődei és óvodai ellátás kedvezményes áron, az ingyenes iskolai oktatás, a kedvezményezett iskolai étkezés, a nyaralás, a gyermekszám alapján adott lakástámogatás a lakásépítőknek és lakásvásárlóknak. Előnyük, hogy csak a meghatározott célra fordíthatók, vehetők igénybe, hátrányuk, hogy aki valamilyen okból nem veszi őket igénybe (pl. nem épít lakást), az kimarad a kedvezményből.

Néhány gondolat a magyarországi népesedéspolitikáról

Mivel másutt részletesen foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel (Andorka et al, 1994), itt csak vázlatosan említek néhány gondolatot arról, milyen politikai eszközökkel lehetne a gyermekszámnak a fent meghatározott 7—10 százalékos emelkedését elősegíteni.

Az előbb elmondottakból nyilvánvaló, hogy a művi abortusz jelenlegi szabadságának korlátozását helyteleníteném. A művi abortuszoknak kétségtávolan igen magas arányszámát nem tilalommal, hanem egészségneveléssel és a fogamzásgátlási módszerek széles választékának hozzáférhetővé tételével kellene visszaszorítani.

Nehezebb jól megalapozott és egyértelmű választ adni a gyermekes családok anyagi támogatásának eszközeiről. Az utóbbi években többen hivatkoztak arra, hogy a családtámogatásra fordított szociális kiadások (családi pótlék, GYES, GYED stb.) aránya a GDP-hez viszonyítva Magyarországon — más országokhoz viszonyítva — meglehetősen magas. Ez a megállapítás azt sugallja, hogy ezek a támogatások csökkenthetőek lennének. Emellett fel szokták vetni azt a kérdést, hogy vajon kellőképpen „célzottak-e” a családi támogatások, a leginkább rászorulóknak kapják-e őket.

Az, hogy a családi pótlék mennyire „célzott”, nagymértékben függ attól, hogy a gyermekek szükségleteit a felnőttekéhez viszonyítva mekkoráknak vesszük. A gyermekek „súlyozásának” kiválasztása ugyanis nagymértékben befolyásolja azt, hogy a gyermekes családoknak mekkora része kerül a legalacsonyabb egy főre — vagy egy fogyasztási egységre — jutó jövedelműek, vagyis a legszegényebbek

közé. Ha a gyermekek szükségleteit nem vesszük a felnőttekénél kisebbeknek vagy csak kevéssel kisebbeknek tekintjük (amire én hajlanék), akkor a gyermekek között igen magas a szegények aránya és a családi pótlék egyike a leginkább „célzott” szociális kiadásnak. *Van de Walle és szerzőtársai* (1994) az 1987. és 1989. évi magyar háztartás-statisztikai felvételek alapján mindenesetre erre a következtetésre jutottak, és ezért a magyar családpótlék-rendszer fenntartása mellett érveltek. A családi pótlék sok gyermekes családot véd meg a szélsőséges elszegényedéstől.

Elsősorban alacsony jövedelmű családok részesülnek a gyermekgondozási segítségből. Ennek lényeges előnye az is, hogy igénybevétele a szülőktől függ, és megtakarításokat tesz lehetővé a bölcsődei költségekből. Ez a megtakarítás lényeges szempont, akár az állam vagy munkahely viseli a költségeket, akár maga a család.

Egyáltalán nem célzott viszont a gyermekgondozási díj, mert az anya korábbi keresetével arányos. Ezért, ha a célzottságot nagyon kívánatosnak tartjuk, és ha a megtakarítás elkerülhetetlenné válik, ez az a családtámogatási szociális kiadás, amelynek megszüntetését (a GYES-sel való összeolvasztását) elfogadhatónak tartanám.

A jelenlegi körülmények között nagyon fontosnak tartanám a törvényben már elfogadott, de még be nem vezetett jövedelepótló támogatást a létminimum alatt élő gyermekes családok számára. A családi pótlék a létminimumnak csak kevesebb mint felével egyenértékű, ezért nyilvánvalóan nem képes teljesen megvédeni a kevés más forrásból származó jövedelemmel rendelkező gyermekes, különösen többgyermekes családokat a szegénységtől. Nagyon súlyos probléma, hogy ma Magyarországon a gyermekek 30–40 százaléka fiatal éveinek legalább egy szakaszában a létminimumnál kisebb jövedelmű családban él.

Végül felmerült olyan javaslat is, hogy a családi pótlék és a GYES-GYED számítson be a személyi jövedelemadó-alapba. Ennek következtében csökkenne a jobb módú családok részesedése a családi pótlékből. E javaslat elfogadhatóságának első feltétele szerintem az lenne, hogy a családi pótlék megadóztatásából származó többlet-adóbevételekből az alacsony jövedelműek családi pótlékát emeljék. Úgy gondolom azonban, hogy az egész jövedelemadó rendszert és a családpótlék-rendszert együttesen kellene alaposan megvizsgálni és ennek alapján lehetne egy olyan rendszert javasolni, amely a családtámogatást célzottabbá teheti. Összességében azonban *a családtámogatás jelenlegi összegének, a GDP-n belüli arányának fenntartását látom kívánatosnak.*

A népesedési helyzet a következő években teljesen más megvilágításba kerülhet, ha nagy tömegű *nemzetközi vándorlásokra*, akár kivándorlásra, akár bevándorlásra kerül sor. Nagy tömegű kivándorlás esetén (amely általában leginkább a fiatal felnőttek közül kerül ki) az eltartási terhek sokkal súlyosabban jelentkeznek. Viszont fiatal felnőttek nagy tömegű bevándorlása esetén, ha a bevándorlóknak munkahelyet lehet biztosítani és társadalombiztosítási járulékot fizetnek, a nyugdíjrendszer felborulását el lehet kerülni. Ezért csábító lehet az a gondolat, hogy a bevándorlási politika megfelelő irányításával kezeljük a népesedési problémákat. Ez mindenesetre sokkal „olcsóbb” és „gyorsabb sikerre” vezet, mint a termékenység emelése érdekében a gyermekes családoknak nyújtott anyagi támogatás. Mégsem ajánlható, hogy a bevándorlási politikát népesedési célok vezéreljék, mert a be-

vándorlásnak számos kiszámíthatatlan mellékhatása lehet. Azzal azonban tisztában kell lennünk, sőt, azt tudatosítani kellene a magyar társadalomban, hogy a más országokból jövő bevándorlásnak számos haszna lenne a magyar társadalom számára.

Az európai népesedési helyzetről és népesedéspolitikáról

Míg 1960 körül Magyarország majdnem egyedül állt a fejlett országok között alacsony termékenységgel (néhány környező volt szocialista országban volt tapasztalható hasonló, bár nem annyira alacsony termékenység), mára nagyon kevés fejlett ország van, ahol a termékenység szintje a magyarországinál lényegesen magasabb. 1990-ben az éves adatokból számított teljes termékenységi arányszám mindössze három hagyományosan magasabb termékenységű országban volt 2,1-nél magasabb; Izlandon, Írországban és Észak-Írországban, valamint két „új” magasabb termékenységű országban: Svédországban és Új-Zélandon. Az akkor még létező Szovjetunió európai tagköztársaságai közül is csak Moldáviában és (újabbán) Észtországban, valamint a három kaukázusontúli köztársaságban volt a mutató 2,1 fölött. Ebben az évben Olaszországban volt a legalacsonyabb a termékenység (1,27).

Hozzá kell tenni, hogy a kohorsz teljes termékenységi arányszámok általában magasabbak az éves adatokból számított arányszámoknál, de a rendelkezésre álló — nem minden fejlett országra kiterjedő — adatok szerint az 1950—1954 körül született női kohorszok termékenysége majdnem minden országban elmaradt az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől. Kivételt képez Franciaország, ott az 1920-as évek óta született minden női nemzedék gyermekszáma legalább elérte az egyszerű reprodukció szintjét. Az említett kivételektől eltekintve tehát Nyugat-Európában és a tengerentúli fejlett országokban is *ma hasonló a termékenység a magyarországihoz*. Mivel azonban ezekben az országokban az 1960-as években indult el a csökkenés és általában csak az 1970-es évek közepén jutott el az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb szintre, az alacsony termékenység okozta népességfogyás eddig csak egy-két országban jelentkezik, és a népesség öregedéséből fakadó problémák egyelőre sokkal kevésbé élesen merülnek fel. Magyarország ebben a tekintetben 10—15 évvel megelőzi Nyugat-Európát. Miltényi Károly (1994) az 1993. évi Európai Népesedési Értekezletre hivatkozva állítja, hogy az európai országok túlnyomó többsége semleges álláspontot foglal el a termékenység kérdésében, a gyermekszámot a családok privát szférájába tartozónak tekinti és kifejezetten tartózkodik attól, hogy a születésszámot bármilyen formában befolyásolja (Európai, 1993). Ez a vélemény azonban leegyszerűsíti a nyugat-európai valóságot. Sok országban lényeges támogatást nyújtanak a gyermekes családoknak, de azt nem népesedéspolitikának nevezik, hanem családpolitikának vagy családbarát szociálpolitikának, és azzal indokolják, hogy azon keresztül a gyermekek felnevelkedésének feltételeit kívánják javítani. Franciaország és Svédország, ahol az évi termékenységi arányszám már az 1930-as években az egyszerű reprodukció szintje alá süllyedt, azok közé tartoznak, ahol ezeknek a támogatásoknak a mértéke a legnagyobb. Szerintem nem véletlen, hogy — mint

fent említettem — ebben a két országban a termékenység szintje ma megközelíti vagy eléri az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet.

Az európai és amerikai demográfusok között nem alkotnak többséget, de számosan vannak, akik az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb, tehát fogyáshoz vezető termékenységet problematikusnak tartják. Ilyen a második világháború elején és után megvalósított francia népesedéspolitika „atyja”, a nemrég elhunyt *Alfred Sauvy* (1944), vagy a mai vezető demográfusok közül az amerikai *Demény Pál* (1986) és *Samuel Preston* (1984), a francia *Jean-Claude Chesnais* (1988), a belga *Ron Lesthaeghe* (1988). Sokan hangsúlyozzák továbbá, hogy a modern társadalomban a gyermeket vállaló családok, különösképpen az anyák lényeges anyagi hátrányt szenvednek és nagy munkatöbbletet hordoznak a válukon, ezeket pedig a társadalmi igazságosság érdekében mérsékelni kell (*Bernhardt*, 1988; *Joshí*, 1990).

Ezért a Magyar Tudományban megkezdett vita kérdéseiben összefoglalóan az az álláspontom, hogy a jelenlegi népesedési tendenciák mind világméretben, mind Magyarországon ellenkező előjelű, de egyformán súlyos problémákat okoznak. Nagyon súlyos mulasztás lenne, ha akutabb kérdések miatt elhanyagolnák ezeket a problémákat. Mindenképpen kívánatos, hogy e problémák vizsgálatában és a kezelésükre szolgáló politikák kialakításánál minél kevésbé érvényesüljenek ideológiák és előítéletek, és minél nagyobb szerepet játsszanak a tudományos vizsgálatok alapján levonható következtetések.

IDÉZETT SZAKIRODALOM:

- Andorka Rudolf*: Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest. Gondolat, 1987. 372 o.
- Andorka Rudolf, Anna Kondratas, Tóth István György*: A jóléti rendszer átalakulása Magyarországon: felépítése, kezdeti reformjai és javaslatok. Magyar-Nemzetközi Kék Szalag Bizottság 3. sz. gazdaságpolitikai tanulmány. 1994. 37 p.
- Bernhardt, E.*: Fertility and employment. Symposium on Population Change and European Society, Firenze, 1988. 30 p.
- Bourgeois-Pichat, J.*: Du XXe au XXIe siècle: l'Europe et sa population apres l'an 2000. Population. 1988. vol. 43. no. 1. 9—44 p.
- Chesnais, J.-C.*: Migrations internationales, transition démographique et développement économique. Symposium on Population Change and European Society, Firenze, 1988. 38 p.
- Cseh-Szombathy László*: „Valóban fontos-e, hogy mennyien vagyunk?” Magyar Tudomány. 1994. 5. sz. 540—543. o. Európai Népesedési Értekezlet (Genf, 1993. március 23—26.) 1993, Demográfia. 1993. vol. 36. no. 1. 9—50. o.
- Demény, P.*: Population and the invisible hand. Demography. 1986. vol. 23. no. 4. 473—487. p.
- Hablicsek László*: Új népesség-előreszámítás. Magyar Tudomány. 1994. 5. sz. 514—523. o.
- Joshí, H.*: The cash opportunity cost of childbearing: an approach to estimation using British data. Population Studies. 1990. vol. 44. no. 1. 44—60. p.
- Lesthaeghe, R.*: Are immigrants substitutes for births? Symposium on Population Change and European Society, Firenze. 1988. 45 p.
- Miltényi Károly*: legalább harminc évet elvesztettünk”. Magyar Tudomány. 1994. 5. sz. 543—548. o.
- Preston, S. H.*: Children and the elderly: divergent paths for America's dependents. Scientific American. 1984. vol. 251. no. 6. 44—49. o.
- Sauvy, A.*: Richesse et population. Paris. Payot. 1944. 327 p.
- Szabó Kálmán*: ... századunk tízes éveiben született meg az utolsó női korosztály, amely még reprodukálta önmagát”. Magyar Tudomány. 1994. 5. sz. 549—551. o.
- Tóth István György*: A jóléti rendszer az átmenet időszakában. Közgazdasági Szemle. 1994. vol. 41. no. 4. 313—340. o.
- Van de Walle, D., Ravallion, M., Gautam, M.*: How well does the social safety net work? The incidence of cash benefits in Hungary, 1987—89. Washington, World Bank LSMS Working Paper 1994. no. 102. 82 p.